

**ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО
НАПРЯМКУ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ (З КІНЦЯ ХVІІІ ст.
ДО ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ (1814-1815 рр.))**

Досліджується реалізація геополітики та геополітичних інтересів Російської імперії з кінця ХVІІІ століття до Віденського конгресу. Висвітлюється маніпулювання царизмом геополітичним положенням українських земель як засіб досягнення європейського та світового панування.

Ключові слова: геополітика, Віденський конгрес, українські землі, Російська імперія.

Кінець ХVІІІ — початок ХІХ ст. — складний період європейської, російської і зокрема, української історії. Війни трансформують звичну конфігурацію кордонів, як наслідок з'являються нові та зникають слабопотенційні держави. В таких умовах новим інструментом управління простором стає геополітичний метод, який вимагає від суб'єкта політичного життя зробити вибір між ілюзорною свідомістю і прагматизмом, політичним прожекторизмом і практицизмом. Критерієм вибору виступають інтереси держави — політичні, економічні, культурні тощо. Власне, прагматизм і практицизм взяли на озброєння провідні європейські держави в міжнародних відносинах кінця ХVІІІ — початку ХІХ століття.

В другій половині ХVІІІ ст. геополітику Російської імперії формували її інтереси на Балтійському, Білому, Каспійському та Чорному морях, потреби зовнішньої торгівлі. В європейській політиці російський уряд намагався поширити свій вплив у прибалтійських герцогствах, Північній Німеччині, Швеції, Данії, виношував плани щодо поділів Речі Посполитої та інкорпорації правобережних українських земель.

Поступова реалізація російських геополітичних цілей сформувала унікальну можливість переходу Росії зі статусу регіональної держави у статус світової. Але подібні тенденції намагались реалізувати й Австрія, Пруссія, Франція та Англія. Переваги у цій геополітичній боротьбі були на боці Росії та Англії. Інші ж — мали докласти максимум зусиль для формування своєї могутності.

Саме тому європейська історія зазначеного періоду була історією геополітичних трансформацій, які в значній мірі, відбувались і за рахунок українських земель

Цей аспект історії України став предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед українських дослідників його вивчали Захарчук О. М. [1],

Іванченко О. А. [2], Філінюк А. Г. [3], Олійник С. В. [4] тощо. Останніми роками геополітичним розвитком Російської імперії XVIII–XIX ст. виявляють зацікавлення російські науковці Зеленєва І. В. [5], Алексєєва І. В., Зеленєв Е. І., Якунін В. І. [6], Дегоєв В. В. [7], Гончарова О. В. [8], Орлик О. В. [9], Айрапетов О. [10]. Але, в їх дослідженнях доля українських земель розкривається через призму необхідності захисту геополітичних інтересів Російської імперії.

Геополітичні мотивації у зовнішній політиці були притаманні більшості російським правителям, державним і воєнним діячам. Серед них особливе місце займала Катерина II, яка, закріпивши за Санкт-Петербургом статус столиці Російської імперії, підкреслила північно-західний пріоритет російської зовнішньої політики, її проєвропейський характер. Прозахідність імператриці проявилась у «Наказі» від 30 липня 1767 р., де зазначалося, що Росія є європейською державою, а російський народ — європейським. Катерина не відділяла Росію від Європи і вважала її частиною європейського світу. Про пріоритетне значення європейської політики Катерини II свідчить і та увага, яку вона приділяла «польському питанню» та долі польських територій [11]. У статті ми спеціально не зупиняємося на дослідженні цього аспекту, тому що вона досить детально висвітлена в декількох дослідженнях автора [12].

Російська зовнішня політика при Катерині II набула того динамізму, який був характерний для часів Петра I. Вона не відрізнялася інноваціями, пріоритети були відомі: намагання утвердитися в Балтиці, посилити позиції в Центральній Європі, отримати у володіння Чорне море, ліквідувати загрозу татарських набігів, освоїти південні цілинні землі. Крім того, імператриця намагалась посилити російський вплив у Швеції та землях Речі Посполитої.

За Катерини II відбулося широкомасштабне просторове розширення Російської імперії: приєднана Литва, частина Білорусії, значні території в пониззі Дніпра. Все це дало змогу вирішити два основних стратегічних завдання, по-перше, забезпечити російські землі від набігів кримських татар, вийти південними кордонами до моря; по-друге, розвивати торговельний і воєнний флот, відтак — економіку в цілому.

Павло I не міг повністю ігнорувати зовнішню політику своєї матері, вступив на небезпечний шлях відкритої конфронтації з Англією. Так, він стверджував, що найслабкішим місцем колоніальної імперії є її володіння в Індії, по яких збирався нанести військового удару. Приводом до загострення російсько-англійських відносин стало захоплення Англією в 1800 р. ост-

рова Мальти (сам Павло був магістром Мальтійського ордену). У відповідь у всіх російських портах було накладено ембарго на англійські товари [13, с. 393, 396-396].

Історія XIX століття з точки зору геополітики — це історія утвердження європейського, чи в більш широкому сенсі, західноцентристського світу [14, с. 25]. Оскільки англійський напрям був заблокований, Російській імперії не залишалось нічого іншого, як знайти спільні інтереси з Наполеоном I.

Геостратегічні цілі Франції та Росії початку XIX ст. не перетинались. Між двома державами не існувало глобальних протиріч в європейському просторі. Крім того, Росія завдяки своїй військовій могутності відіграла не останню партію в європейському концерті, а Наполеон прийшов до висновку (1800 р.), що союзницею Франції може бути тільки Росія [15, с. 313]. Таким політичним заграванням він намагався виключити Росію з антифранцузьких коаліцій і тим самим послабити Англію, Пруссію та Австрію.

Міжнародна ситуація сприяла планам французького імператора відносно Росії. Так, у 1800 р. російсько-австрійській й російсько-англійській суперечності загострились, і Павло I оголосив себе другом Франції та ворогом Англії, внаслідок чого відбулась тимчасова геополітична переорієнтація Росії.

За допомогою Російської імперії Наполеон I намагався чинити тиск на Великобританію. Спільна окупація деяких середземноморських портів, а також Ганновера мали повністю вигнати англійців з Європи і закрити для них торгівлю в гирлах Ельби та Везера, а також у португальських портах [16, с. 38-39]. Крім того, ця «дружба» мала бути використана для забезпечення панівних позицій Франції в Німеччині.

Смерть Павла I призупинила процес укладання російсько-французького союзу, тому що імператор Олександр I вважав, що французька експансія в Європі приховувала потенційну загрозу для російських національних інтересів. Молодий імператор був налаштований на співробітництво з Англією та конфронтацію з Францією.

Наполеон, реально оцінюючи баланс сил в Європі, розумів, що перемогти Англію без союзу з Росією не можливо. Олександр I з перших кроків свого володарювання у зовнішній політиці обрав курс добросусідства. 8 жовтня 1801 р. був укладений російсько-французький мирний договір. Потрібно зауважити, що одразу після його підписання французька сторона зробила спробу перегляду деяких його статей на свою користь. Отже, Росії не вдалося побудувати систему договорів, які б могли обмежити дії Наполеона [17, с. 37].

Одночасно наполеонівська дипломатія намагалась послабити вплив Росії на Балканах, Адріатиці, турецьких землях [18, с.146]. Все це призвело до розриву російсько-французьких дипломатичних відносин у вересні 1804 р. та до укладення в квітні 1805 р. англо-російського союзу, спрямованого проти Франції [19, с. 433-464]. Але Наполеону вдалося нав'язати об'єднаній російсько-австрійській армії битву при Аустерлиці, негативні наслідки якої поставили перед Росією низку проблем. Втративши колишніх союзників на континенті і не довіряючи Англії, Росія змушена була вестися пошук шляхів до угоди з Наполеоном [20].

Під час ведення переговорів між Росією та Францією змінилася європейська міжнародна обстановка. Пруссія підписала таємну угоду з Росією про військовий союз проти Франції. Свою підтримку обіцяли Швеція та Англія. Влітку 1806 р. Олександр I остаточно відмовився від ратифікації російсько-французького договору [21, с. 459-460]. Натомість у листопаді 1806 р. Наполеон оголосив декрет про введення політичних та економічних санкцій проти Великобританії (континентальна блокада Британських островів).

Бажаючи встановити союзні відносини з Росією та протиставити її Великобританії, Наполеон штовхав її до участі в континентальній блокаді. Остаточо це питання було розв'язане у Тільзиті 1807 р. Олександр I визнав новий геополітичний розподіл у Західній Європі, встановлений після наполеонівських воєн. За Тільзицьким мирним договором Росія отримала Білостоцький округ, який раніше належав Пруссії. В 1809 р. згідно з геополітичною логікою боротьби сусідніх геополітичних просторів і виконуючи Тільзицький договір, Росія підтримала Францію у війні проти Австрії. Хоча ця підтримка носила чисто символічний характер, Наполеон не втрачав надії на французько-російське співробітництво.

22 травня 1809 р. російська армія, очолювана головнокомандуючим С.Ф. Голіциним, перетнула кордони Галичини. У липні цього ж року в донесенні Олександрю I йшлося про те, що населення регіону прагне бути підданими Російської імперії [22, с. 57]. Таким чином, частина Східної Галичини з населенням біля 400 тис. чоловік була передана під російське керівництво. Це положення увійшло у Віденський мирний трактат з Австрією 2 (14) жовтня 1809 р. Згідно з документом, підписаним у Львові в березні 1810 р., Росія отримала уїзди Золочівського, Бржезанського (Бережанського), Заліщанського, Тернопільського з містом Тернопіль (Тернопіль) округів Галичини [23, с.191].

Зрозумівши, що одними дипломатичними методами йому не вдасться ізолювати Росію, Наполеон поставив перед французькою дипломатією завдання: створити сильний антиросійський блок, який би формувався зі Швеції, Пруссії та Австрії в Європі, а також Туреччини та Ірану на Сході. Для тиску на Росію Наполеон використовував і польську тему, загрожуючи відновити Польську державу в кордонах 1772 р. (до її поділів).

У французько-російському протистоянні значна роль відводилась і українським землям, які перебували у складі Російської імперії. Зацікавленість французьких торговельно-промислових кіл в економічному проникненні до України визначала зростання ваги «українського питання» у зовнішній політиці Франції. Ще у 1802 р. представник Франції в Туреччині Е.Годен запропонував Наполеону створити на українських землях французькі комерційні факторії, які б стали базами французької експансії [24, с. 37].

Протягом 1805–1807 років французький посол у Туреччині генерал Севастіані [25, с. 33-34] здійснив подорож місцями поселення колишніх запорозьких козаків у гирлі Дунаю. Він звернувся до представників Задунайської Січі із закликом допомогти Франції у її боротьбі проти Росії і повернути свої стародавні права, гарантом непорушності яких стане французький імператор [26].

Проте, мова не йшла про реальне вирішення «українського питання», воно використовувалося як інструмент тиску на Росію, яка б ніколи не допустила захоплення Францією українських територій, створення там ворожого форпосту.

Після вступу французьких військ у 1806 р. в польські землі почали з'являтися проекти місцевої шляхти щодо «звільнення» українських територій. Так, 1807 р. представник «Патріотичного товариства» полковник Нейман запевняв Талейрана, що поляки чекають французів для підняття повстання, а ті, своєю чергою, мають направити армії в бік Києва та Одеси, де знаходилися великі склади продовольства і боєприпасів [27, с. 155].

Українське питання набуло для французьких правлячих кіл особливої актуальності в період підготовки та здійснення походу 1812 року. Українська територія розглядалася Францією як вигідний плацдарм для наступу в глиб Росії, причому важливе значення надавалося завоюванню Північного Причорномор'я та Криму. Для Наполеона Україна становила інтерес і з точки зору формування тут значних запасів продовольства, фуражу, зброї, боєприпа-

сів. Враховуючи повідомлення своїх агентів, французький імператор сподівався знайти серед українців опору для боротьби з царським урядом. Було розгорнуто агітаційну роботу серед кріпосного селянства. Розрахунки Наполеона знайти підтримку на українських територіях видавалися російській владі достатньо реалістичними, про що свідчать її репресивні заходи проти осіб, які нібито співпрацювали з французами. Так, поміщик Волинської губернії Држевицький за підозрою у шпигунстві був відправлений у заслання до Тамбова. Навіть, у липні 1815 року — після усунення французького імператора від влади — поміщики Київської губернії Шолайський, Хоїнський, Томашівський, Мощинський і Стахурський, які поширювали чутки про Наполеона, опинилися під пильним наглядом поліцейсько-адміністративних органів [28, с. 174-198].

Готуючи війну проти Росії, Наполеону необхідно було відволікти значні сили російської армії, створивши загрозу в її південно-західному регіоні. Ці плани були пов'язані з повідомленнями французьких агентів, котрі діяли на українських землях і переконували імператора, що населення готове перейти на бік Наполеона [29, с. 92].

Такі твердження мали всі підстави. Так, київський військовий губернатор М. Милорадович повідомляв Олександру I, що підпали на Подолі в Києві були здійснені за поляками та французами. Пожежі охопили багато повітів Київщини й інших українських губерній [30, с. 156]. Ці провокації були не стільки доказом реальної загрози з боку Франції, скільки психологічним тиском на російський уряд.

Окрім провокацій, французька дипломатія широко використовувала дезінформацію. Так, у листі до свого брата Жерома, Наполеон писав, що чутки про концентрацію французьких військ і продовольства в Любліні створять уяву французького походу на Волинь, що викличе тривогу російського командування [31, с. 102-103].

Наполеон також у своїй дипломатичній грі проти Росії намагався використати східні держави, особливо, Порту Оттоманську. Французький повірений у Константинополі Латур-Мобур повідомляв міністру закордонних справ у березні 1812 р., що має повноваження негайно підписати союзний договір, за яким Туреччина отримає всі володіння, завойовані Росією протягом останніх 60 років. Імператор рекомендував султану захопити Дунайські князівства, вступити в Подільську губернію, звідки — в Київ та центр Росії. В Одесі і Криму Наполеон пропонував висадити десант французьких і турецьких військ [32, с. 157].

На українських землях, які перебували у складі Російської імперії, Наполеон не знайшов достатньої підтримки проти російського панування. Його агенти не змогли підняти масове повстання польського населення, а українці не сприйняли наполеонівську пропаганду.

Однак, саме завдяки прагматичним розрахункам французької правлячої еліти використати українські національно-визвольні прагнення для тиску на російський уряд у самій Франції значно зріс інтерес до України, її історії, що стимулювало розвиток протягом першої половини XIX століття нових українознавчих студій на Заході і зумовило активізацію взаємозв'язків між двома народами у сфері науки, освіти та мистецтва

Перемога над наполеонівською Францією відкрила для Російської імперії нові геополітичні перспективи. В міжнародній ієрархії вона зайняла сходинку світової держави поряд з Австрією, Великобританією, Пруссією, пізніше — Францією. Росія стала важливим формуючим фактором Віденської міжнародної системи і представляла невід'ємну її частину.

Після завершення війни з наполеонівською Францією Російська імперія стала наймогутнішою державою в Європі. Інші європейські країни — Австрія, Пруссія і Франція були значно послаблені багаторічними війнами. Водночас Великобританія не відчула істотних наслідків наполеонівських війн. Тому вона разом із іншими країнами намагалась не допустити російського панування в Європі, облаштовуючи свої проблеми за рахунок Росії.

З вересня 1814 по червень 1815 р. у Відні відбувався конгрес європейських держав, головною метою якого було післявоєнне влаштування світу, і найперше — перерозподіл колишніх французьких територіальних надбань між переможцями. З самого початку кожна країна-учасниця Віденського конгресу переслідувала свої цілі. Найбільш масштабними та реальними по втіленню були претензії Росії, Великобританії, Австрії та Пруссії. Функціонували чотири програми, які, природно, відрізнялись одна від одної. Але в одному вони були однаковими — упереджені до Франції в її гегемоністських планах. Для цього тетрархи (влада чотирьох) вирішили: по-перше, повернути їй до кордонів 1792 р., тобто до наполеонівських завоювань; по-друге, на випадок реваншу планували оточити Францію напівкільцем буферних держав [33, с. 156-157].

Російську делегацію очолив особисто Олександр I, який не збирався втрачати завойованих територій. Його голов-

ною метою було створення герцогства Варшавського (в яке мали ввійти Білостоцька та Тернопольська області) під егідою Росії з наданням йому конституції. Герцогство передбачалось використовувати як захисний бар'єр від потенційного нападу.

Імператор знав, що польський проект зустрине опір з боку Великобританії, Австрії та Пруссії. Для нейтралізації останньої їй була запропонована в якості компенсації Саксонія.

Від Віденського конгресу Олександр I очікував створення в Європі такої системи балансу сил, яка б унеможливила формування антиросійських коаліцій. Цього планувалось досягти на основі подальшого суперництва Австрії та Пруссії.

Англія намагалась зберегти свій статус-кво, не допустивши європейського посилення Росії і відновлення у Франції донаполеонівського режиму, іншими словами, прагнула створити в Європі такий баланс сил, який би дозволив їй посилити політичний, економічний і колоніальний вплив у світі. Для реалізації цих завдань потрібно було проводити політику стримування головних конкурентів — Росії та Франції.

З точки зору Англії, бар'єром проти Франції мала стати Голландія, об'єднана з Бельгією і частиною рейнських земель у королівство Нідерланди. Іншим британським форпостом в Європі повинен був стати Ганновер на основі певних територіальних надбань. На противагу Франції планувалось створити умови для посилення Австрії та Пруссії.

Політика стримування, спрямована проти Росії, чільне місце відводила Польщі. Саме тому, британська делегація протестувала проти польських планів Олександра I. Перевага віддавалась створенню незалежної польської держави, як буфера між Австрією, Пруссією та Росією.

Австрія розраховувала повернути собі території, захоплені Наполеоном і не допустити посилення Росії та Пруссії. А це не передбачало передачі польських земель Російській імперії. Крім того, Австрія намагалась не допустити передачі Пруссії Саксонського королівства, яке було буфером між ними. Генеральна лінія політики австрійської делегації стосувалась забезпечення її гегемонії в Німеччині. Планувалось відновити австрійське панування над Ломбардією, Венецією і дрібними італійськими герцогствами.

Пруссія, яка показала значний військовий, політичний і економічний прогрес, намагалась отримати Саксонію, стратегічно важливі рейнські території. Вона хотіла не

тільки залишити за собою польські землі, а й претендувала на території в Померанії, Вестфалії тощо.

Франція брала участь у конгресі нарівні з іншими державами. Вона намагалась зберегти свою територію в кордонах 1792 р., залишаючи поза увагою наміри Росії та Пруссії. Цей принцип у дипломатії відомий як «принцип легітимності» або «невтручання». Найбільше Франція боялась посилення Пруссії, з якою мала спільний кордон.

Учасники Віденського конгресу проводячи реорганізацію центральноєвропейського простору, вважали, що це забезпечить континентальну рівновагу, яка, своєю чергою, підтримає мир в Європі. Але політичний баланс 1815 р. зовсім не забезпечив політичної рівноцінності тетрархії (а потім — пентархії).

Усі європейські делегації, беручи участь у Віденському конгресі, вели таємні переговори, щоб не допустити посилення одна одної. Так, 3 січня 1815 р. була підписана таємна угода між Англією, Францією і Австрією проти передачі Саксонії Пруссії. В такий спосіб вдалося не допустити посилення Пруссії. Олександр I, як її союзник, не міг виступити одразу проти трьох держав. Отже, Австрія підтримала Францію, залишивши при своїх інтересах Пруссію. З іншого боку, угода між трьома державами примусила Росію та Пруссію піти на територіальні поступки. Пруссія отримала лише північну Саксонію, а південна залишилась самостійною. Росії не вдалося приєднати всю Польщу: Познань залишилась за Пруссією, а Краків отримав статус «вільного міста».

У ході Віденського конгресу відбулись історичні події, які відомі як «Сто днів». Наполеон намагався за допомогою повстання реставрувати свою імперію. Це пришвидчило прийняття європейськими делегаціями основних документів у Відні. 9 червня 1815 р. представники Росії, Австрії, Іспанії, Франції, Великобританії, Португалії, Пруссії й Швеції підписали Заключний генеральний акт Віденського конгресу. Саме цей документ завершив 25-літній період воєн.

Згідно з положеннями Заключного акту [34], Франція втратила всі свої завоювання. Біля її кордонів створювалися держави-буфери: зокрема, Бельгія та Голландія були об'єднані в Нідерландське королівство, до якого приєднався Люксембург. Королівство повинно було виступати противагою Франції й усунути можливість панування французів у Бельгії.

Учасники Віденського конгресу гарантували нейтралітет Швейцарії, її кордони були розширені. Було відновлене Сардинське королівство, до якого ввійшли Савойя та Ніцца. Норвегія (раніше підпорядковувалась Данії) була передана Швеції.

Великобританія отримала Іонічні острови, закріпила свою гегемонію в Європі, зберегла морську та торговельну перевагу, затвердила за собою частину колоній Голландії і Франції. Найважливішими з них були о. Мальта, Капська колонія на півдні Африки й о. Цейлон [35, с. 21-22, 24].

Пруссія здобула середню Саксонію, шведську Померанію, острів Рюген, економічно і стратегічно важливі терени Рейнської провінції та Вестфалію. Згідно з статтею другою Заключного акту Віденського конгресу їй повернули західну частину Великого князівства Варшавського (1/4 території) яке отримало назву Велике князівство Познань (1815-1846).

Австрія закріпила свій вплив у північно-східній Італії, зокрема в Ломбардії, Венеції і малих італійських герцогствах. Ця країна головувала і у новоствореному Германському союзу, до якого ввійшли німецькі країни.

За Австрійською імперією, згідно зі статтями 3-5 Акту, була закріплена Східна Галичина разом із Тарнопольщиною (були російськими з 1809 по 1815 рр. Тарнопольський і Чортківський округи; Чортківський округ був створений замість Заліщицького). Росія віддавала Австрії історичні терени Південного Поділля. Також вона отримала соляні копальні Велички.

Краків разом із навколишніми землями (колись частина Західної Галичини) був оголошений вільним містом-республікою під патронатом трьох держав, які поділили Польщу: Росії, Австрії та Пруссії (1815-1848).

Такий розподіл польських земель у подальшому призвів до сильного національно-визвольного руху поляків (повстання 1830-1831, 1863-1864 рр.), спрямованого на відновлення Речі Посполитої.

Австрія передала Росії частину Варшавського герцогства разом із Холмщиною та Підляшшям (південну його частину — забузьке Підляшшя), які 1831 р. увійшли до складу Сідлецької, Люблінської і Гродненської губернії. З цих територій (землі Західної Галичини) було сформоване автономне Царство Польське (Королівство Польське). Згідно з Конституцією (1815 р.), в регіоні закріплювалось панівне положення польського дворянства, що дозволило Олександрю I розраховувати на його лояльність і підтримку [36, с. 60-70].

Також, на всіх польських теренах були забезпечено вільне судноплавство, торгівля і прикордонне сполучення, що на переконання російського уряду, мало призвести до активізації російсько-європейських торговельних зв'язків. З давніх часів на польських теренах здійснювалася торгівля з Пруссією, іншими німецькими країнами. Важливим

експортним товаром слугувало пруське сукно, яке задовольняло потреби російської армії. Через польські землі, Російську імперію воно також потрапляло в Китай. Отже, російська геостратегія балансу сил в Європі базувалась на економічній інтеграції Російської імперії, яка мала відбуватися і за рахунок українських земель [37].

Віденський конгрес легітимізував також російську окупацію Бессарабії. Зрештою, запанував такий поділ етнічних українських земель між Російською та Австрійською імперіями, який проіснував до Першої світової війни 1914–1918 рр.

Після розгрому імперії Наполеона Росія сягнула такої могутності, якої не мала ні за Петра I, ні за Катерини II. Простір, який контролювала російська влада простягався від Атлантичного до Тихого океану. Зберегти свій міжнародний авторитет Російська імперія могла тільки методами воєнного управління. Це призвело б до постійної воєнної конфронтації з іншими європейськими державами. Олександр I вибрав інший шлях, сформувавши нову на той час геополітичну стратегію — союз країн-переможців Наполеона (Священний союз).

Отже, європейський напрямок російської геополітики з кінця XVIII — до Віденського конгресу 1814-1815 рр. був реалізований через низку міжнародних інтеракцій.

По-перше, чудовим плацдармом для подальшої реалізації російської геополітики слугувало широкомасштабне просторове розширення Російської імперії за Катерини II (були приєднані Литва, частина Білорусії, значні території у пониззі Дніпра).

По-друге, тимчасове охолодження відносин між Росією та Великобританією за Павла I, було замінене на російсько-англійське зближення за Олександра I. Це сприяло консервативному курсу внутрішньої та зовнішньої політики Росії, що цілком влаштувало Великобританію, яка не відчувала з російської сторони загрози своїм геополітичним інтересам.

Група російських науковців стверджує, що переорієнтація Росії на Англію, при відсутності у російської політичної еліти чіткого розуміння своїх геополітичних інтересів, була помилкою [38, с.185].

На початку XIX ст. геополітичні російські інтереси мали забезпечуватися не подальшим приєднанням нових територій, а методом контролю над простором, головним інструментом якого мав стати промисловий і торговельний розвиток імперії.

По-третє, зближення Росії з наполеонівською Францією, яка вимагала поділу європейського простору на принци-

пах біполярності, завершилось відкритою конфронтацією з французької ініціативи.

По-четверте, перемога Російської імперії у війні проти Франції та проведення Віденського Конгресу 1814–1815 рр. дали можливість сформувати новий баланс сил у Європі. Він на багато років визначив провідну роль країн-переможців — Росії, Австрії і Великобританії в міжнародних відносинах (Росія і Англія відповідали статусу великих держав у світі).

По-п'яте, Віденський конгрес вперше розробив систему договорів, яка регулювала міжнародні відносини й закріпляла кордони у масштабах всієї Європи. Після переділу європейського простору було створено нове співвідношення геополітичних сил і вироблені нові шаблони геополітичної поведінки.

У центрі подій Віденського конгресу опинився перерозподіл між світовими імперіями українських земель. Протягом майже 150 років від кінця XVIII до початку XX століття українці перебували під владою двох імперій: 80% із них підлягали російським імператорам, решта населяла імперію Габсбургів (у Галичині, Буковині та Закарпатті).

По-шосте, наприкінці XVIII — на початку XIX ст., у російсько-європейському протистоянні значний інтерес викликали українські землі у складі різних імперій. Вони виступали не тільки предметом політичного тиску, важливим плацдармом для іноземної експансії, розмінною монетою міжнародних відносин тогочасної Європи, а й були однією зі складових напрямків європейської геополітики Російської імперії.

Три поділи Речі Посполитої, здійснені, Російською, Пруською та Австрійською імперіями, а також перемоги Росії над Оттоманською Портою мали своїм наслідком черговий переділ етнічних українських земель. Він супроводжувався нищенням решток української державної автономії, яка ще зберігалася за часів Катерини II та її сина Павла I. XIX ст. відносно українських терен нічого не змінило в загальноєвропейській практиці, українські землі й надалі виступали розмінною монетою у політиці, насамперед Росії (Олександр I, 1801–1825) та Австрії (Франц II, 1792–1835). Незначні українські території тоді утримували за собою Пруссія (Холмщина і Підляшшя) й Туреччина (частина північно-західного узбережжя Чорного моря). Протягом початку XIX ст. Пруська й Османська імперії втрачають ці землі.

Російська імперія завдяки територіальному перерозподілу, значну частину якого становили історично україн-

ські землі, отримала зручну геополітичну позицію в Європі. Польщею вона врізалась у Пруссію, з півночі нависала над Австрією. Бессарабія і Чорне море давали Росії вихід на Балканський півострів. Фінляндія і узбережжя Балтики відкривали можливості для легкого доступу в скандинавські країни та північну Німеччину.

Але українські землі у складі Російської імперії були відірвані від Заходу, від Європи і обернені лицем до Півночі, «ткнуті носом у глухий кут великоросійського життя», писав М. Грушевський [39, с.16-17]

Відтак, Росія на початку XIX ст., поглинувши майже всі буферні території (більшу частину українських земель, Білорусь, Литву, Прибалтику), перенесла свої кордони на простір європейської цивілізації (в Польщу і Фінляндію), що відповідало її історичним, геостратегічним і політичним інтересам [40, с. 10].

Список використаних джерел:

1. Захарчук О. Україна в планах Наполеона Бонапарта / О. Захарчук // Київська старовина. — 1995. — №3. — С.73-77; Захарчук О. М. «Силова дипломатія» в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта : дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.02 / О. М. Захарчук — К., 2000. — 189 с.
2. Іваненко О. А. Культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття : дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.02 / О. А. Іваненко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — 198 арк. — Бібліогр.: арк. 174-198.
3. Філінюк А. Г. Геополітичне положення Поділля та його зміни на межі XVIII–XIX століть / А. Г. Філінюк // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. — С.253-258.
4. Олійник С. В. Галичина в зовнішній політиці Російської імперії на початку XIX ст. / С. В. Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів, присвячений 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. — Випуск 7. У 5-ти томах. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. — Т. 1. — С. 57-58.
5. Зеленева И. В. Геополитика и геостратегия России (XVIII — первая половина XIX века) / И. В. Зеленева; отв. ред. В. С. Ягья. — 2-е изд., исправл. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. — 270 с.
6. Алексеева И.В. Геополитика в России. Между Востоком и Западом (конец XVIII — начало XX в.) / Алексеева И.В., Зеленева Е.И., Якунин В.И. — СПб. : С.-Петерб. ун-та, 2001. — 304 с.

7. Дегоев В. В. Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. / В. В. Дегоев. — М. : МГИМО; РОССПЭН, 2004. — 496 с.
8. Гончарова О. В. Европейская политика России в 1816–1820 гг. : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / О. В. Гончарова. — Воронеж, 2003. — 189 с.
9. Орлик О. В. Россия в международных отношениях 1815–1829. От Венского конгресса до Адрианопольского мира / О. В. Орлик. — М. : Наука, 1998. — 270 с.
10. Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801–1814) / О. Айрапетов. — М. : Европа, 2006. — 672 с.
11. Каменский А. Б. «Под сенью Екатерины...». Вторая половина XVIII века / А. Б. Каменский. — Л. : Лен из-дат, 1992. — 448 с.
12. Ігнат'єва Т. В. Вплив геополітичного становища Правобережної України на зміну російсько-європейського протистояння кінця XVIII ст. / Т. В. Ігнат'єва // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. — Вип. 2. — С.39–45; Ігнат'єва Т. В. Українські землі у протистоянні російського та європейського серединних просторів кінця XVIII ст. / Т. В. Ігнат'єва // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів, присвячений 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. — Вип. 7. У 5-ти томах. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. — Т. 1. — С. 33–35.
13. Шильдер Н. К. Император Павел Первый. Историко-биографический очерк. С портретами, видами, планами и автографами / Н. К. Шильдер. — СПб. : издание А.С. Суворина, 1901, [8]. — 606 с.
14. Гаджиев К. С. Геополитика / К. С. Гаджиев. — М. : Международные отношения, 1997. — 383 с.
15. Манфред А. З. Наполеон Бонапарт / А. З. Манфред. — Сухуми : Алашара, 1989. — 714 с.
16. Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона I / под ред. проф. А. Трачевского. — Т.1. — 1800–1802 // Сборник Императорского Русского исторического общества. — Т. 70. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1890. — 780 с.
17. История внешней политики России. Первая половина XIX века / под ред. Н. Н. Болховитинова. — М. : Международные отношения, 1994. — 384 с.
18. Захарчук О. М. «Силова дипломатія» в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта : дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.02 / О. М. Захарчук — К., 2000. — 189 с.
19. Мартенс Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Ф. Ф. Мартенс. — СПб. : Тип. А. Бенке, 1895. — Т.11. — 492 с.

20. Записка, поданная князем А. Б. Куракиним императору Олександру Павловичу после Аустерлицкого сражения // Русский архив. — 1869. — №7. — С.1125-1138.
21. Дипломатические отношения России с Францией в эпоху Наполеона I / под ред. проф. А. Трачевского. — Т.3. — 1805-1806 // Сборник Императорского Русского исторического общества. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1892. — Т. 82. — 499 с.
22. Олійник С. В. Галичина в зовнішній політиці Російської імперії на початку XIX ст. / С. В. Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів, присвячений 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. — Вип. 7. У 5-ти томах. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. — Т. 1. — С. 57-58.
23. Зеленева И. В. Геополитика и геостратегия России (XVIII — первая половина XIX века) / И. В. Зеленева ; отв. ред. В. С. Ягья. — 2-е изд., исправл. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. — 270 с.
24. Борщак І. Наполеон і Україна / І. Борщак. — Львів, 1937. — 129 с.
25. Петров А.Н. Война России с Турцией 1806-1812 гг. : в 3 т. / А.Н. Петров. — СПб. : Военная Тип., 1885-1887. — Т.1. — 414 с.
26. Гончар Б. Наполеон і Україна / Б. Гончар, О. Захарчук // Диалог: історія, політика, економіка. — 2002. — №2. — С.74; Котов В. Н. Завойовницькі плани Наполеона I щодо України та їх крах у 1812 р. / В. Н. Котов // Вісник Київського університету. — Серія історія та право. — 1965. — № 7. — С.75-88.
27. Захарчук О. М. «Силова дипломатія» в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта : дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.02 / О. М. Захарчук — К., 2000. — 189 с.
28. Іваненко О. А. Культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття : дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.02 — Всесвітня історія / О. А. Іваненко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — 198 арк. — Бібліогр.: арк. 174-198.
29. Борщак І. Наполеон і Україна / І. Борщак. — Львів, 1937. — 129 с.
30. Захарчук О. М. «Силова дипломатія» в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта : дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.02 / О. М. Захарчук — К., 2000. — 189 с.
31. Борщак І. Наполеон і Україна / І. Борщак. — Львів, 1937. — 129 с.
32. Захарчук О. М. «Силова дипломатія» в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта : дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.02 / О. М. Захарчук — К., 2000. — 189 с.
33. Дегоев В. В. Внешняя политика России и международные системы: 1700-1918 гг. / В. В. Дегоев. — М. : МГИМО; РОССПЭН, 2004. — 496 с.

34. Заключний акт Віденського конгресу 1815 р. — Режим доступу: <http://www.hrono.ru/dokum/vena1815.html>.
35. Коппель О. А. Міжнародні системи. Світова політика / О. А. Коппель, О. С. Пархомчук. — К. : ФАДА, ЛТД, 2001. — 224 с.
36. Протопопов А. С. История международных отношений и внешней политики России (1648–2005) / Протопопов А. С., Кузьменко В. М., Елманова Н. С. — М. : Аспект-Пресс, 2006. — 399 с.
37. Філінюк А. Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII — 50-ті роки XIX ст.) : монографія / А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнат'єва. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2007. — 316 с.
38. Алексеева И. В. Геополитика в России. Между Востоком и Западом (конец XVIII — начало XX в.) / Алексеева И. В., Зеленев Е. И., Якунин В. И. — СПб. : С.-Петербург. ун-т, 2001. — 304 с.
39. Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / М. Грушевський ; ред. і вст. стаття А. Винара. — Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен, 1992. — 278 с.
40. Россия и Черноморские проливы (XVIII — XX столетия). — М. : Международные отношения, 1999. — 560 с.

The article represents investigation of Russian empire geopolitics and geopolitical interests of end XVIII age at Vienna congress. The pays attention to geopolitical manipulations of Ukrainian lands as means of achievement European and world domination.

Key words: geopolitics, Vienna congress, Ukrainian earths, Russian empire.

Отримано 07.04.11

УДК 329(09)

А. В. Найчук

ГЕНЕЗИС ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

В статті з'ясовуються і аналізуються історичні аспекти становлення громадських організацій.

Ключові слова: громадські організації, асоціація, масонська ложа, лицарський орден, церковний орден.

Громадські організації, що є елементом недержавної влади, відіграють значну роль як система протидії державній владі, яка виконує функції зворотного зв'язку в системі саморегуляції соціального організму країни. При цьому взаємодія між об'єднаннями громадян та органів влади може набувати, як свідчать історичні факти, різних форм. Практичний матеріал про об'єднання людей зі спільними